

SZABÓ ERZSÉBET

Ikerföldek, episztemikus világok, szövegvilágok.

Szövegértés és szövegmagyarázat

- magyar nyelvű tartalmi összefoglaló -

Az Irodalomtudományi Doktori Iskola keretében készített értekezés
a doktori (PhD) fokozat megszerzésére

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

A doktori program vezetője: Dr. Szajbély Mihály

Témavezető: Dr. Bernáth Árpád

2005.

Értekezésünkben a fikciónak és irodalminak tekintett narratív szövegek jelentésének vizsgálatához a referencia kauzális-történeti elméletéből indultunk ki. E döntést három érveléssel támasztottuk alá: először is azzal a meggyőződésünkkel, hogy az elmélet adekvát magyarázattal szolgál a mindennapi kommunikációban előforduló tulajdonnevek, természeti fajtanevek és más, a fajtanevekhez hasonló indexikusan meghatározott kifejezések szemantikai viselkedésére; másodsor a kulturális olvasáspszichológia által is megerősített azon tapasztalatunkkal, miszerint a narratív irodalmi szövegeket (sokszor még a reflektáltabb) átlagolvasók is a referencia kauzális-történeti elméletének megfelelően olvassák; végül pedig azzal a meglepő hatástörténeti meglátással, miszerint az elmélet mindezek ellenére is az egyedüli, melynek irodalmi szövegekre való alkalmazását szinte valamennyi irodalomelméleti koncepció kategorikusan elutasítja. Vajon hogyan kerülhet ennyire ellentétbe elmélet és intuíció? Valóban nem működik a referencia kauzális-történeti elmélete narratív irodalmi szövegek értelmezése esetén?

Hogy a kérdésekre – és értekezésünk alapproblémájára – választ kapjunk, elsőként áttekintettük, hogy hogyan kezeli a kauzális-történeti referenciaelmélet két klasszikus, Saul A. Kripke és Hilary Putnam által kidolgozott változata a fikcionalitás kérdéskörét. Fejtegetéseink során rámutattunk arra, hogy Kripke vázlatosan kidolgozott koncepciója a fikcionális tulajdonnevek elemzése során ellentmondáshoz, lehetséges-de-nem-valós entitások tételezéséhez vezet. Kripke maga is világosan látta koncepciójának ezen ellentmondását, ám úgy vélte, hogy az elméletén belül is feloldható. Elemzésünk cáfolta ezt a feltételezést: rávilágítottunk arra, hogy az anomáliát Kripkének az irodalmi szövegek által ábrázolt fikcionális világokról mint világunkból elérhető tényellentétes lehetséges világokról alkotott mérsékelt realista felfogása, vagyis koncepciójának egyik alaptétele okozza. Ezt követően az elmélet Putnam által kidolgozott változatát vizsgáltuk meg. Mivel Putnam nem foglalkozott a fikcionalitás kérdéskörével, a vizsgálathoz szükség volt annak belátására, hogy koncepciója a problémával kapcsolatba hozható: meglátásunk szerint a kapcsolatot az elmélet argumentációjának egyik elemeként funkcionáló *Ikerföld-történetek* jelentik, melyek egyszerű eseménysorok összekapcsolásával létrejövő narratív irodalmi történetekként is értelmezhetők. Ebből a meglátásból két egymással összefüggő állítást vezettünk le: (1) Először is azt, hogy a fikciónak és irodalminak tekintett narratív szövegek által ábrázolt fikcionális világok nem a lehetőség kontrafaktuális dimenziójában található tényellentétes lehetséges világok, hanem *Ikerföldek*, azaz a lehetőség aktuális dimenziójában elhelyezkedő, önálló ontológiai és modális struktúrával bíró episztemikusan lehetséges világok. (2) Másodsor azt, hogy a módszer,

mellyel Putnam az Ikerföldön elhangzó, általa *indexikusnak* tekintett kifejezések – természeti és mesterséges fajtanevek, tulajdonnevek stb. – extenzióját és intenzióját meghatározza, fikcionális és irodalmi szövegek értelmezésére is kiterjeszthető.

E módszer alaposabb vizsgálatakor mindazonáltal azt a zavarbaejtő felfedezést tettük, hogy Putnam a kifejezések ikerföldi értékelésekor ellentmondásba kerül koncepciója externalista alaptételével: a kifejezések szemantikai értékeit nem empirikus vizsgálódások alapján, hanem az Ikerföld egy – a gondolatkísérlet bevezető szakaszában megfogalmazott – maximális *leírása* felhasználásával, vagyis egy *H világhipotézis* függvényében, indikatív kondicionálisok ($H \rightarrow S$) segítségével határozza meg. Hogy ez az eljárás helyes, és a kifejezéspéldányok értékelése fogalmi úton, kondicionálisok segítségével is elvégezhető, annak utólagos bizonyítékát a *kétdimenziós szemantika episztemikus értelmezésében* fedeztük fel.

A kétdimenziós szemantika keretelmélete szerint a nyelvi kifejezések igazságértéke meghatározható a tényekről (a világról) alkotott aktuális szempontú hipotéziseink függvényében is. David Chalmers, a keretelmélet episztemikus értelmezésének kidolgozója írásaiban mellett érvelt, hogy ez az értékelés nem a beszélők aktuális világra vonatkozó "metaszemantikai" – faktuális és szemantikai – tévedéseit (Stalnaker), sokkal inkább a *jelentés egy dimenzióját* reprezentálja: egy, a *másodlagos vagy metafizikai* (kripkeánus) dimenzió mellett meghatározható *elsődleges vagy episztemikus* (kvázi-fregeánus) dimenziót. Chalmers szerint ugyanis az aktuális világhipotézisek fogalmi ellentmondások nélkül elképzelhető (a priori nem kizárható), maximálisan specifikált episztemikus lehetőségeket, azaz *lehetséges világok-időpontok-beszélők* rendezett hármasaiból álló *központosított lehetséges világokat* (*V*) reprezentálnak; a kifejezések ezen lehetőségek viszonylatában elvégzett (elsődleges) szemantikai értékelése ezért Frege 'Sinn' fogalmához hasonlóan a kifejezéseknek a beszélők tudásában és racionális ítéleteiben játszott szerepét (kognitív jelentőségét) reprezentálja. Chalmers úgy véli tehát, hogy a kifejezések extenziója és intenziója egy megfelelő módon megfogalmazott és aktuálisként kezelt világhipotézis – a *V világ D kanonikus leírásának* – ismeretében a priori, azaz kizárólag fogalmainkra és racionális képességeinkre támaszkodva pl. egy egyszerű $D \supset S$ kondicionális, vagy a Ramsey-teszt segítségével is meghatározható.

Ezen értékelés fikcionálisnak és irodalminak tekintett narratív szövegekre történő kiterjesztésével, azaz *e szövegek központosított világokként való elsődleges értékelésével* kapcsolatban ugyanakkor három probléma is felmerült. (1) Az első az okozta, hogy egy narratív irodalmi szöveg esetén csak az értékelendő kifejezéseket (magát a szöveget) ismerjük, az interpretáló világ – a *V központosított világ* – *D* kanonikus leírását viszont nem. E probléma,

mint láttuk, könnyen megoldható: mivel feltehetjük, hogy az empirikus szerző az adott szöveget **kanonikus világhipotézisével** összhangban alkotta meg, a szöveg igazként tételezhető. A **narratív irodalmi szöveg** ennél fogva egy hipotetikus világ *D' nem kanonikus – többközpontú és hiányos – leírásának* tekinthető; olyan nyelvi konstruktumnak tehát, amely tartalmazza önnön értékelésének hipotetikus körülményeit, azaz részlegesen ábrázolja (leírja) azt az episztemikus világot, melynek vonatkozásában kifejezéseinek extenziója rögzül, és jelentése meghatározódik. A második és a harmadik probléma, melyekkel szembesültünk, az ábrázolás ezen nem-kanonikus jellegéből származott: (2) Hogyan értünk meg egy önmaga interpretációs feltételeit csak részlegesen tartalmazó narratív irodalmi szöveget, vagyis hogyan értjük meg e szöveg kifejezéseinek elsődleges extenzióját és intenzióját a szöveg mint többközpontú és hiányos világleírás függvényében; illetőleg, (3) Miért hoz létre a szerző (poietes, konstruktőr) nem-kanonikus világleírásokat?; Miért konstruál többközpontú és hiányos szövegvilágokat?

E kérdések megválaszolásának első lépéseként a kérdésekben szereplő 'nem-kanonikus leírás' tartalmi elemeit – a 'többközpontúság' és a 'hiányosság' fogalmait – explikáltuk. Mindkét fogalmat meghatároztuk (1) az episztemikus kétdimenzionalizmus kontextusában, majd (2) elhelyeztük az irodalomelméleti hagyományban. Az elemzés rámutatott arra, hogy állításunk, miszerint a szöveget alkotó mondatok nem az empirikus szerzőnek, hanem egy vagy több a leírás által létrehozott kijelentésszubjektumnak tulajdoníthatók, alátámasztható és genezisében specifikálható Käte Hamburger 'mimézis'-értelmezése, azaz a *fikcionalizáló látszatköltés* irodalomelméleti fogalma segítségével. Hamburger általunk Stanzel, Genette, Martínez-Bonati, Scheffel és Martínez nézetei alapján korrigált koncepciója szerint az epikus szerző látszat-költő, aki nem saját, hanem episztemikusan (*D-re*, egy figura észleléshorizontjára, vagy egy külső észleléshorizontra) fokalizált és figuralizált vagy figuralizálható *itt-és-most énközpontok* (kijelentésszubjektumok) kijelentéseiként hoz létre szimbolikus jelentéssel bíró aktuális (látszat-) világokat (mint-struktúrákat). A leírás hiányossága elemzésünk szerint alapvetően e kijelentések (látszatmondatpéldányok) szemantikai és (látszólagos) logikai hiányosságaként tételeződik, és főként két irodalomelméleti hagyomány, az olvasásfenomenológia (Ingarden, Iser, Jauf) és a fikcionális világok elmélete (Bernáth, Csúri, Doležel, Kanyó, Orosz) kérdéshorizontjában értelmeződik.

Hogyan zajlik tehát a narratív irodalmi szövegek elsődleges értelmezése? Hogyan értjük meg e szövegeket értelmező világuk nem kanonikus: egy vagy több fiktív én-központból megfogalmazott és hiányos leírásának függvényében? A kérdést két lépésben választottuk meg. Elsőként megvizsgáltuk, milyen következményekkel jár az, ha az ezen a ponton egyedül

lehetségesnek tűnő – így az értekezés bevezetőjében említett átlagolvasói intuíciónak is magyarázatot adó – eljárást követjük, és a szöveg elsődleges értékelésekor az általunk ismert dolgokból – a nyelvnek az aktuálisan aktuális világ által meghatározott szemantikájából – indulunk ki, és a szövegben található kifejezések referenciáját és jelentését az általunk ismert jelentésekből, azok átértelmezésével, azaz *metaszemantikai* úton határozzuk meg. Az eljárás alkalmazása során azt tapasztaltuk, hogy a metaszemantikai értelmezés az indexikusság körébe tartozó legtöbb kifejezés – fajtánév, az aktuálisan aktuális (tapasztalati) világból ismert név – értelmezése során alkalmazható, ám az olvasó számára előzetesen ismeretlen fikcionális tulajdonnevek értelmezése kapcsán problémákhoz – az *igazság és az azonosság problémáihoz* – vezet.

Ezt követően a szöveg nem kanonikus leírás függvényében történő, elsődleges szempontú episztemikus értelmezésének lehetőségét vettük fontolóra. Elsőként azt vizsgáltuk, hogy hogyan befolyásolja a leírás nem kanonikussága a narratív irodalmi szövegek kanonikus leírás függvényében történő elsődleges értékelésének két részfeladatát: (1) a *V'* szövegvilág, illetve a szereplők e szövegvilágot alkotó aletikus, deontikus, axiológikus és episztemikus világainak rekonstruálását, valamint (2) a kifejezések e világok viszonylatában történő értékelését. Míg a szövegvilág rekonstruálása során a *kijelentések hitelességének* (a világ tényleges ontológiai struktúrájának, rétegződésének) *problémájába* ütköztünk, addig a kifejezések értékelése a *kontingencia kérdéskörét* vetette fel. Elemzésünk rámutatott arra, hogy e két problémakör – az intenziók esetlegessége és igazságértékük bizonytalansága – csak úgy hidalható át, ha *tételezzük a leírás (relatív) teljességét*, vagyis a kifejezések értékelése során abból a feltételezésből indulunk ki, hogy az ábrázolt entitások tulajdonságai és viszonyai a szerzői intenció szerint "teljesen" meghatározottak, azaz explicit vagy implicit módon valamennyi a megértés szempontjából *releváns tekintetben adottak*. A költői világalkotás lezártságának összefüggésében a leírás és a szövegvilág hiányosságai (relatív) teljességgént is elgondolhatók. Ezen feltevés szerint tehát a *D'* nem kanonikus leírás megfogalmazásakor a szerző tudatosan szelektál, azaz csak a világalkotás célja tekintetében *relevánsnak*, azaz *szükségszerűnek* vélt dolgok ábrázolására koncentrál. Elemzésünk rámutatott arra, hogy az adott összefüggésben a szükségszerűség fogalma kétféleképpen, (1) az attribútumokkal való bírás, és (2) az attribútumváltozást irányító szabályszerűségek szintjén is értelmezhető. Míg előbbi a kétdimenzionális szemantika eszközeivel is megragadható, utóbbi csak a narratológia kontextusán belül, a látszatköltés (mimézis) fogalomkörébe tartozó cselekményszövéssé, valamint annak tárgya, a cselekmény fogalma segítségével magyarázható: eszerint tehát a világalkotás

(mimézis) részét képező cselekményszövéssé az, ami, miközben történetté alakítja az eseményeket, az események (meglepő) fordulatokkal átszőtt egymásrakövetkezésének (szintagmatikus rendjének) látszólagos esetlegességét egy a *történet végpontjából adódó, és többnyire csak onnan belátható* (a cselekmény szintjén érvényesülő) szükségszerű ségbe ágyazza. Értelmezésünkben két hagyományhoz kapcsolódtunk. A cselekmény szintjén érvényesülő, a történet szintjén végbemenő változásokat megalapozó (és modelláló) szabályszerűségeket Bernáth Árpád és Csúri Károly terminológiájával a szöveg *magyarázó elméletének* részét képező *konstrukciós szabályoknak* neveztük és megkülönböztettük a cselekményszövéssé szintjén érvényesülő, az események szintagmatikus elrendezését irányító és fókuszáltságának módját meghatározó – általunk a magyarázó elmélet másik összetevőjének tartott –, *konfigurációs szabályoktól*. Előbbieket a neoarisztotelianusi iskola módszerével és terminológiájával, utóbbiakat pedig főként Genette és Lotman koncepciója segítségével véltük meghatározhatónak.

Az értekezés következő fejezeteinek tárgyát a szövegvilág *kétkomponensű* – egy *cselekménymodellel* egy *elbeszélésmodellel* ötvöző – *magyarázó elmélete* ("mű-modellje") képezte. A zárófejezet a szövegek közti kapcsolatokat, azaz az intertextualitás problémakörét tárgyalta, melyet az értekezés a tulajdonnevek indexikussága (merevsége) által megteremtett, a szereplők narratív identitását megalapozó referenciális viszonyként értelmezett. E tézis rövid kifejtése során az egyes intertextualitás-elméletek egy-egy általunk paradigmaticusnak ítélt koncepciójának bemutatásával és értékelésével bemutattuk a hagyományos intertextualitás-elméleteket: Kristeva és Genette koncepcióinkkal összeegyeztethetetlen, illetőleg Bernáth és Orosz koncepcióinkkal összeegyeztethető, ám a kérdést más-más szempontból (az alkotás, illetve az értelmezés aspektusából) tárgyaló elképzeléseit.

A dolgozatot egy az értekezés főbb megállapításainak helyességét illusztrálni hivatott *Effi Briest* elemzés zárja.

A dolgozat tárgykörében készült fontosabb publikációk:

- (1996): Theodor Fontane: "Effi Briest". In: Ambrus É. (Szerk.): *Huszonöt fontos német regény*. Budapest. 96-107.
- (1998): Bedeutungskonstitution in den Ehebruchromanen von Theodor Fontane. In: Csúri K. és Horváth G. (Szerk.): *Erzählstrukturen. Studien zur Literatur der Jahrhundertwende*. Szeged. 23-35. (=Acta Germanica 7.)
- (1999): In Geschichten verstrickt: Zu Fontanes "Effi Briest" und Goethes "Die Wahlverwandtschaften". In: Csúri K. és Horváth G. (Szerk.): *Erzählstrukturen II. Studien zur Literatur der Jahrhundertwende*. Szeged. 47-61. (=Acta Germanica 10.)
- (2000): "Vergessen Sie das Geschehene, vergessen Sie mich." Die Unlösbarkeit der Zeichen bei Fontane. In: Hanna Delf von Wolzogen in Zusammenarbeit mit Helmuth Nürnberger (Szerk.): *Theodor Fontane am Ende des Jahrhunderts. Internationales Symposiums des Theodor Fontane Archivs zum 100. Todestag Theodor Fontanes. 13-17. September 1998 Potsdam*. Bd. III. *Geschichte. Vergessen. Großstadt. Moderne*. Würzburg. 57-64.
- (2001): "Gezählt, gewogen und hinweggetan". Theodor Fontanes *Schach von Wuthenow*. In: Bassola P. és Gaál-Baróti M. (Szerk.): *"Millionen Welten". Festschrift für Árpád Bernáth zum 60. Geburtstag*. Budapest. 243-251.
- (2003): Ikerföldek, epiztemikus világok, szövegvilágok. A referencia kauzális-történeti elméletének narratológiai vonatkozásai. In: Szabó E. és Vecsey Z. (Szerk.): *A jelentés dimenziói. Modális elméletek Kripke után*. Szeged. 84-106. (Studia Poetica Supplementum I. lingua Hungarica editum)
- (2005): Kivel találkozott Geert von Innstetten 1877. november 14-én? A fikcionális tulajdonnevek mint indexikusok. In: Szabó E. és Vecsey Z. (Szerk.): *Ki volt Sherlock Holmes? A tulajdonnevek szemantikája*. Szeged. (Studia Poetica Supplementum II. lingua Hungarica editum)